

TÜRÜK

*Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*
2018, Yıl:6, Sayı:13

Geliş Tarihi: 24.04.2018

Kabul Tarihi: 27.05.2018

Sayfa:485-495

ISSN: 2147-8872

TÜRK DİLİNDE *-s ÇOKLUK EKİ*

Juha Janhunen**
Çev.: Uluhan Özalan***

Özet

Ortak Türk dilinde çokluk eki olan *-lAr* ekinin yanı sıra Çuvaşça da dâhil olmak üzere Türk dillerinde daha eskiye dayanan ve *-s olarak ihya edilebilecek bir çokluk eki bulunmaktadır. Ortak Türk dilinde (*)-z, Bulgar Türkçesinde ise (*)-r biçiminde temsil edilen bu ek tartışmalı bir içeriğe sahip olup bazı Türkologlar tarafından kabul görürken bazıları tarafından reddedilmektedir. Dil içi ihya (internal reconstruction) metodunun uygulandığı bu çalışmada söz konusu ekin Pre-Proto-Türk dilinde varlığının reddedilmesinin herhangi bir nedeninin olmadığı gözler önüne serilmektedir. Çağdaş Türk dillerinde zamirler, sayılar, vücut kısımlarının adları ve bunların dışında kalan az sayıda bazı kelimeleri içeren ad kategorisindeki sözcük birimlerinde bu ek muhafaza edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Proto-Türk dili, Pre-Proto-Türk dili, dil içi ihya, artzamanlı ekleşme bilgisi, çokluk eki

1. Giriş

Bu makale Ural ve Altay çalışmalarının belirli bazı noktalarını karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen seri çalışmanın bir bölümünü oluşturmaktadır. Genel olarak burada ele alacağımız görüş, Altay dilleri olarak anılan grubun üyeleri arasında aslında akrabalık ilişkisinin olmadığını, yani ortak bir proto dil etrafında şekillenen çeşitli dillerin bir dil ailesi oluşturmadığını iddia eden, anti-Altayist başlığı altına koyabileceğimiz bir noktaya karşılık

* Janhunen, Juha. (2017). Issues of comparative Uralic and Altaic Studies (3): The Turkic plural in *-s. *Altai Hakpo* 27. 155-168. The Altaic Society of Korea.

** Prof. Dr., Helsinki Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Altay Çalışmaları Bölümü, juha.a.janhunen@helsinki.fi

*** Dr. Öğr. Üyesi,, Helsinki Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Diller Bölümü, orcid.org/0000-0002-9865-6010, uluhan.ozalan@helsinki.fi

gelmektedir. Fakat diğer yandan bunların hem kullandıkları bir takım unsurlar hem de yapı bakımından bazı ortak özelliklere sahip olduğu belirtilmiş ve bu ortak özelliklerin diller arasında süreklilik gösteren ve uzun süreli bölgesel temaslarla oluşan karmaşık bir ilişkiler ağına bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeler bağlamında açıklanabileceği ifade edilmiştir. Sözü geçen ortaklıkların sadece geleneksel olarak “Altay dilleri” olarak adlandırılan dillerde değil, Ural dillerinde de görüldüğü belirtilmiştir.

Özellikle Türk ve Moğol dilleri olmak üzere, “Altay dilleri” denilen grubun üyeleri arasındaki bölgesel temasların izleri başka herhangi bir yönden yaklaşımın mümkün olmayacağı tarih öncesi dönemler ile ilgili çok önemli bazı bilgileri açığa çıkarmaktadır. Aynı zamanda her bir dil ailesi üzerine münferit olarak yapılacak çalışmaların son derece önemli olduğunu da bu noktada belirtmek gerekir. Genellikle sadece yazılı kaynakların gerekli artzamanlı bilgiyi verebilecek kaynaklar olduğuna inanılır. Fakat tarih öncesi dönemlerde geriye gidildikçe karşılaştırmalı inceleme ve dil içi ihya metodları daha çok önem kazanmaktadır. Eldeki çalışmada bu önemli husus Türk dilinin çokluk eki olan *-s ile gösterilecektir ¹.

2. Kalıplaşmış Miktar Ekleri Örnekleri

Dil içi ihya metodu bir dilde artık üretken olmayan bazı süreçler ve unsurların izlerini tanımlamaya imkân vermektedir. Kelime düzeyinde, kelimelerin artık eşzamanlı olarak işlek olmayan unsurlara ayrılmaları anlamına gelmektedir. Bu, tarihsel dilbiliminde standart bir metod olup sadece kendi içindeki bir gerekçelendirmeye ihtiyaç duymaz. Dil içi ihya metodu üzerinden varılan sonuçlar, sıklıkla ilişkili veya ilişkisiz diğer diller ile yapılan karşılaştırmalara dayanan dil dışı ihya çalışmalarından elde edilen bilgiler ile de doğrulanır.

Dil içi ihya metodu ile tanımlanabilen belirsiz morfolojik unsurlar, isim ve fiil çekimlerinin tüm kategorilerini kapsar. Bu çalışmada, birçok farklı dilden örnekler ile gözler önüne serilebilecek olan miktar eki konusu üzerinde durulmuştur. Örneğin İngilizcede *brethren* ‘kardeşler’ ve *kine* ‘inekler’ gibi örneklerdeki arkaik çokluk ekleri daha önceki dönemlere ait çok daha kapsamlı, *-n* ile biten çokluk kategorisinin izlerini muhafaza etmiştir; zira *children* (çocuklar) kelimesi de morfolojik analogi bağı ile sonradan bu gruba dâhil olmuştur. İsveççede *ögon* ‘gözler’ (teklik *öga*) ve *öron* ‘kulaklar’ (teklik *öra*) gibi sınırlı örneklerde karşılaşılan *-on* eki de bahsedilen bu ekle ilgilidir. Aynı *-on* çokluk ekinin ayrıca teklik hallerine de genellenerek meyve ve çeşitli dutsu adlarında kullanılması ilginçtir; *hallon* ‘ahududu’, *lingon* ‘kırmızı yaban mersini’, *ollon* ‘meşe palamudu’, *päron* ‘armut’, *plommon* ‘erik’ (toplamda 20 benzer örnek bulunmaktadır.) Bu örneklerin hepsi aslı örnekler olmayıp birçoğu *nypon* ‘frenk üzümü’ ve *smultron* ‘yabanî çilek’ gibi az sayıda örnek üzerinden üretilmiş analogik yapılarıdır (bk. SEO s.vv).

İkili vücut uzuvları adlarının sıklıkla bugün için sezilemeyen miktar ekleri taşıdığı Rusçada (ve diğer Slav dillerinde) sırasıyla *óko* (*oko*) ve *úxo* (*yxo*) teklik şekillerinin kalıplaşmış ikili biçimleri olan *óchi* (*ochi*) ‘gözler’ ve *úshi* (*yuu*) ‘kulaklar’ gibi örnekler

¹ Yapıcı yorumları ve tavsiyelerinden dolayı makalenin iki hakemine teşekkürü bir borç bilirim.

vesilesiyle de görülmektedir (ESR s.vv). İkilik şekillerinin etimolojik bakımdan benzer örnekleri İbranicede de mevcuttur. Üstelik bu yapı hem ‘eller’, ‘ayaklar’ gibi insan vücuduna ait iki parçalı uzuv adlarında hem de ‘kanatlar’ ve ‘boynuzlar’ gibi iki parçalı hayvan uzvu adlarında kullanılmaktadır (Fontenoy 1969: 49-54)². Bu dillerde eski ikilik şekilleri eş zamanlı olarak çokluk işleviyle de kullanılır. Fakat diğer yandan miktar eklerinin zorunlu olmadığı dillerde bu eklerin kelime gövdesinin bir parçası haline gelerek kök-ek ilişkisinin görülmez bir hal alması da sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. İfade edilen bu durum Moğolcada birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır; **keüke-d* (> *xuuxed*) ‘çocuklar’ (teklik **keüken*), **eke-ner* (> *exner*) ‘eşler, kadınlar’ (teklik **eke*), **oyuu-ta-n* (> *oyuuten*) ‘öğrenciler’ (teklik **oyuu-tai*) gibi yapılar eşzamanlı olarak da teklik veya genel kategori isimleri olarak işlev görür.

Altay tipoloji bölgesine ait daha ilginç bir örnek Moğolcada kalıplaşmış ve iki farklı türü olan topluluk isimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu türlerden biri *-*d* ekini taşır ve sayılabilir isimler olan **ni-d-ü/n* ‘göz’, **si-d-ü/n* ‘diş’, **xo-d-u/n* ‘yıldız’, **xö-d-ü/n* ‘tüy’ ve benzeri kelimeleri içerirken, diğeri *-*s* ekini taşır ve sıvılar veya ‘sıvılaşabilenler’ gibi sayılamayan isimler olan **u-s-u/n* ‘su’, **to-s-u/n* ‘yağ’, **ci-s-u/n* ‘kan’, **ca-s-u/n* ‘kar’ ve benzeri örnekleri içerir. Bu iki türün Tunguzcada dikkat çekici bir biçimde benzer karşılıkları bulunur ve bunlar sırasıyla *-*g-tA-* *-*g-sA-* ekleri ile gösterilir. (Janhunen 1996: 213– 215). Aynı zamanda hem (*)-*d* hem de (*)-*s* eklerinin Moğol dilinde zorunlu olmayan çokluk ekleri olarak kullanıldığını da belirtmek gerekmektedir.

3. İkili Vücut Uzuvarının Adlarında Görülen Ortak Türk Dili (*) –z Unsuru

Türk dillerinde şekil ve işlevin dil içi ihya metodu bakımından miktar eklerine ilişkin açıklama gerektirecek biçimde bulunduğu bir kelime grubunun varlığı uzun zamandır bilinmektedir. Bu kelime grubu tipik olarak hayvan uzuvlarını da içerecek şekilde ikili vücut uzuvlarını kapsar ve Ortak Türk dilinde kelime sonlarında; (*)-*z* ile karşımıza çıkar; **köö-z* (göz), **tii-z* ‘diz’, **yüü-z* ‘yüz’ (< ‘yanaklar), **agi-z* ‘ağız’ (Yakutçada ‘dudaklar’) **omu-z* ‘omuz’, **kökü-z* ‘göğüs’, **bāngi-z* ‘yanak’, **yami-z* ‘yan, böğür’, **büngü-z* ‘boynuz’ (burada şekil bakımından diyalektler arası bazı küçük değişiklikleri göz ardı edebiliriz).

Bu sistematik kanıtlar ışığında söz konusu örneklerdeki (*)-*z* ekinin aslında bir miktar eki olarak işlev gördüğü söylenebilir (Räsänen 1957: 55–56). Fakat burada ikili vücut uzuvları söz konusu olduğundan genellikle (*)-*z* kullanımının bu çift olma durumunu işaretlediği düşünülmektedir (Gabain 1941:64). Bu aslında mantıklı bir varsayımdır, çünkü ikilik ekleri tam bu semantik bağlamda kalıntı olarak muhafaza edilmiştir. Bu durumun farklı dillerden (Slav dilleri ve İbranice) örneklerine yukarıda değinilmiştir. Bunula birlikte, Türk dillerinde dilbilgisel olarak ikilik kategorisini karşılayan eski bir ekin varlığını akla getirecek kalıntıların olmadığını belirtmek önemlidir. Diğer yandan Moğol ve Tunguz dilleri dâhil olmak üzere Türk dillerinin yakın görüldüğü “Altay dilleri”nde de ikilik kategorisinin bir dilbilgisel kategori olarak bulunmadığı da bilinmektedir.

² İskandinav dilleri ve İbranice veriler ile ilgili katkıları için Johan Schalin’e minnettarım.

Tüm bunların yanı sıra ikilik kategorisi Samoyed ve “Ugrik” (Khanty, Mansi ve Macar) dilleri dâhil olmak üzere birkaç Ural dilinde bulunmaktadır. Fakat ilginç bir şekilde bu dillerdeki ikilik kategorisi çift parçalı bir nesne veya vücut uzvundan ziyade unsurları bireyselleştirilebilen, tek olarak düşünülebilen ikili topluluk kategorileri için kullanılmaya meyillidir. Bu dillerdeki çift parçalı vücut uzuvları ya Macarcadaki bir tek göz için *fél-szem* “yarım göz” karşılığının kullanılmasının işaret ettiği gibi gibi eksiz çokluk, ya da normal çokluk ekleri kullanılarak çokluk hale getirilebilen eksiz teklik şekilleri olarak değerlendirilir. Örneğin modern bozkır Nenetlerin dillerinde dilbilgisel olarak ikilik kategorisinin bulunmasına ve bunun unsurları bireyselleştirilebilen, tek olarak düşünülebilen ikili topluluk kategorileri için kullanılmasına rağmen ikili vücut uzuvları *saew^o-q* (< Proto-Samoyedik **səymə-t*) ‘gözler, *nguda-q* (< Proto-Samoyedik **uta-t*) ‘eller’ gibi örneklerde de görüleceği gibi asıl çokluk ekini taşırlar.

Dolayısıyla, Türk dilinde ikili vücut uzuvlarında kullanılan (*)-z şeklinin kalıplaşmış çokluk eki olması daha muhtemeldir. Türk dillerinde eşzamanlı olarak işlek olan çokluk eki (*)-*lAr*’ın **ol-ar* > *o-lar* ‘onlar’ çokluk zamirinin yanlış bir şekilde bölünmesi nedeniyle ortaya çıkan ikincil bir şekil olması (Georg 1990) bu varsayımı kuvvetlendirir. Aslında (*)-*lAr* çokluk ekinin doğrudan *+*olar* çokluk zamirine dayandığı düşünülebilir; ilk olarak bir klitik (*=*lar*), sonrasında ise muhtemelen sadece canlılar için kullanılan ek şekline dönüşmüş ve en son aşamada tüm isimlerle birlikte kullanılacak şekilde bir genellemeye uğramış olabilir. Sonradan ortaya çıkan (*)-*lAr* çokluk eki Türk dilleri (“Makro-Türk Dilleri”) ailesinde sadece Ortak Türk dilinde (“Mikro-Türk Dilleri”) mevcuttur. Bulgar Türkçesinin yaşayan tek üyesi olan Çuvaşçada bağımsız bir kelime olan ve kendisi de çekimsiz bir eylem olan **sa(a)*- ‘saymak’ fiilinden gelen **-sayin* ‘her biri < ‘sayıp’sayarak’ şekline dayanan (Ramstedt 1952–1966.II: 58– 59) farklı bir ikincil çokluk eki kullanılır.

Sonuç olarak Ortak Türk dilinde bir zamanlar (*)-z ekinin çokluk işleviyle kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu son ekin ne kadar düzenli kullanıldığını ise bilemiyoruz. Bilindiği gibi Avrasya topraklarının Batısı ve Kuzeyinde sayı kategorisinin bir ek ile karşılanması zorunlu olma eğilimi gösterir iken Doğusu ve Güneyinde daha çok ihtiyaridir. Çoğu Ural ve Tunguz dillerinde kullanılması zorunlu olan çokluk eki mevcut iken Moğol, Kore ve Japon dillerinde çokluk ekinin kullanımı bakımından böyle bir zorunluluk yoktur. Genellikle, kullanımı ihtiyari olan çokluk ekine sahip dillerde farklı alternatifleri olan çokluk ekleri bulunur ve bunların dağılımı sözcüksel, anlamsal, morfolojik ya da rastgele birçok farklı ölçüte göre gerçekleşir. Kullanımı zorunlu olan çokluk ekine sahip dillerde ise bu işlevi yerine getiren çok az alternatif vardır. Avrasya’da bölgesel konumu ve genişleme tarihi göz önüne alındığında Türk dilinde çokluk eki kullanımı yönünden zaman içinde son derece sert, sıkı bir takım süreçler gelişmiş olabilir ve bu durum morfolojik unsurlarda gerçekleşen bazı değişikliklerle yansıtılmış olabilir.

4. Ortak Türk Dilinde (*)-z Çokluk Eki Taşıyan Başka Kelimeler

Türk dillerinde (*)-z çokluk ekinin kullanım alanının daralmasının diğer bir nedeni bu ekin bulunduğu ekleşme dizisinde ortaya çıkan bazı bölümlenmeler olabilir. Bu açıdan

bakıldığında *-lAr* hecesi, ekleşme dizisi içinde, tek bir ünsüzden oluşan (*)-z ekine oranla daha belirgindir ve (*)-z ekinin ünsüz ile biten köklere eklenebilmesi için yardımcı ünlüye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu gibi nedenler, bugün yapısında kalıntı halinde çokluk eki (*)-z taşıyan örneklerin sayısının sınırlı olmasına yol açmış olmalıdır. Ayrıca, tarihi belgelerle takip edilebilenler de dâhil olmak üzere, çağdaş Türk dillerinde Türkçedeki *göz-ler* örneğindeki gibi (*)-z çokluk ekli kelimelerin eşzamanlı olarak neden teklik halinde algılandıkları ve neden işlek olan *-lAr* ekini alabildikleri de aynı sebeplerle açıklanabilir.

İkili vücut uzuvlarının adları tesadüfî bir biçimde ortaya çıkması mümkün olmayan, açıkça uyumlu bir grup oluştururken, Türk dilinde (*)-z ile biten bütün isimlerin kalıplaşmış çokluk eki taşımadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Ötümlü diş sızıcısı olan (*)-z Türk dili hece yapısının düzenli bir üyesidir ve kelime gövdesinin son sesi konumunda bulunabilir. Ayrıca, bu durum, (*)-z çokluk ekinin muhafaza edildiği örneklerin ikili vücut uzuvlarıyla sınırlı olduğu anlamına gelmemektedir. Söz konusu bu unsura sahip olan, birbiriyle bağıntıları kesin veya muhtemel farklı örnek türleri de mevcuttur.

1. Öncelikle, yapısındaki (*)-z ekinin çokluk eki olduğu varsayımının anlamsal gerekçelerle desteklenebileceği başka kelimeler de bulunduğu belirtilmelidir. Moğolca topluluk bildiren çokluk eki taşıyan **xo-d-u/n* (yukarıda belirtilmişti) ile yapısal olarak benzerlik gösteren **yultuz* (**yilDuz*, **yilDiz*) ‘yıldız’, kelimesi buna iyi bir örnektir. Muhakkak ki, bu kelimenin yapısı ve kökeni ile ilgili farklı açıklamalar yapılabilir, fakat bunlar temel olarak son ünsüzün çokluk eki olduğu yönündeki açıklamaya ters düşmez. Aynı durum **yiltiz* (**yilDiz*) ‘kök (EST 1: 350, EDT 922–923), ve **kopuz* (< ‘teller’?) kelimelerinde de görülmektedir (Başka açıklamalar için bk. EST 6: 69–71).

2. İkinci olarak, Türk dilinde (*)z ile biten bazı boy isimleri vardır; bunlardan iki tanesi iyi bilinen **oguz* (*Oghuz*) ve **kirkiz* (*Qirghiz*, *Kirghiz*) isimleridir. Avrasya’nın her yerinde bu topluluk isimlerinin genellikle kalıplaşmış çokluk eki taşıdığı göz önünde bulundurulunca bu durumun Türk dili unsurları için de muhtemel olduğu kabul edilebilir. **oguz* (*oğuz*, *oyuz*) topluluk adı (*)*ok* (*oq*) ‘ok’ kelimesinden türemiş olduğu genellikle kabul görmüştür ve bu izah askerî hedefi olan bir topluluk bağlamına uygun düşmektedir. Bu etimolojik izahla ilgili asıl sorun sondaki **k*’nin **g* ile değişiminin bir önceki hecedeki kısa ünlüden sonra gerçekleşmesinin düzensiz bir durum olmasıdır. Bundan dolayı aslında çokluk **oguz* kelimesine karşılık gelen teklik kökün **ok* yerine **og* (ya da muhtemelen **ook*) olması gerekmektedir (konu ile ilgili daha geniş analiz için bk. Golden 2012). Aslında kelime içinde güçlü ve zayıf seslerin değişimiyle ilgili düzensiz bazı gelişmeler göz önünde bulundurulunca bunun önemli bir sorun olmadığı anlaşılır. Ayrıca eğer bu yapı Pre-Proto-Türk diline dayanıyorsa, ki öyle görünüyor, artık günümüzde açık bir biçimde görülemeyecek nedenlerden kaynaklanan morfofonolojik gelişim süreçleri de söz konusu olabilir. **kirkiz* (*qırqiz*) ‘Kırgız’ boy adı **kirkiz* (*qiryiz*) şekliyle de karşımıza çıkmaktadır. Fakat burada **kirkiz* (*qırqiz*) şeklinin aslı olması muhtemeldir (Tekin 1968: 344). **kirk* (*qırq*) ‘kırk’ ile bu anlamda yapılan karşılaştırmada da söz konusu durum gözler önüne serilmektedir. Bu bağ, sayı adlarının ve bunların çokluk şekillerinin Orta Asya’daki boy adlarında kullanımları açısından anlamsal olarak da gerekçelendirilebilir. Sonuç olarak hem **oguz* hem de **kirkiz*

kelimelerinin aslında zaman içinde belirsizleşen çokluk biçimleri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

3. Üçüncü olarak, (*)z ile biten, büyük ihtimalle aslı olarak çokluk şekli olan bazı sayı adları bulunmaktadır. Örneğin *sekkiz (*sekiz), *tokkuz (*tokuz), *otuz (*ottuz), *yüüz gibi. Birçok dilde sayı adları miktar ekleri alabilir, örneğin Macarcada *kettő* ‘iki’ (bugün için belirsizleşmiş ikili çokluk şekli) ve Fince *kolme* (< *kolme-t, çokluk şekli). Tabii ki münferit sayı adları için tarihsel olarak başka açıklamaların da geçerli olabileceğini söyleyebiliriz, fakat bu durumu doğrulamak mümkün değildir. Örneğin *tokkuz kelimesi analojik olarak *sekkiz kelimesine dayandırılabilir (Ramstedt 1952–1965.II: 64). Fakat *iki (*eki, *ikki, *ekki) üzerinden şekillenen *iki-z (*eki-z) ‘ikiz’ kelimesi ele alındığında kanıtlanmış bir çokluk şeklinin olduğunu söyleyebiliriz (EST 1: 252-254).

4. Dördüncü olarak (*)-z eki *bii-z ‘biz’ : *sii-z ‘siz’ kelimelerinde çokluk işlevi üstlenmiştir. Bu durum (Munkácsi tarafından daha 1884 tarafından doğru bir şekilde belirtildiği üzere) söz konusu kelimelere karşılık gelen teklik şahıs zamirlerinin aslı hallerinin *bi (*mi) ‘ben’ : *si ‘sen’ olduğunu göz önünde bulundurunca son derece açık bir hal almaktadır. Söz konusu kelimeler tek başlarına kullanıldıklarında uzun ünlülü alomorflar olan *bii ve *sii şekillerine sahipti (Janhunen 2013: 218-220). Aslı teklik gövdeler günümüzde sadece Çuvaşçada, önekli olarak dönüşüm geçirmiş *e-pě* ve *e-sě* şekillerinde görülmektedir; ortak Türk dilinde ise bunlar genizsi gövdelere dönüşerek çokluk zamirleriyle morfolojik ilişkilerinin belirsizleştiği, sırasıyla *min (*men) ve *sin (*sen) şekillerinde görülmektedir. Fakat bu morfolojik bağ birinci şahıs için *m : *-mIz, ikinci şahıs için *-ng : *-ngIz şeklinde iyelik ve ekeylem işlevlerinde muhafaza edilmiştir (Erdal 2004: 160–166). Bu eklerde, şahıs zamirlerinde olduğu gibi (*)-z nin çokluk eki olarak anlaşılmasına alternatif oluşturabilecek herhangi bir açıklama mevcut değildir.

Yukarıda 4 farklı kategoride verilen isimlerden elde edilen veriler (*)-z nin ikili vücut uzuvlarının adlarında çokluk eki işlevi üstlendiği iddiasını güçlendirmektedir. Varılan bu sonuç dil içi ihya metodunun prensipleri ile tamamen uyumludur. Zamirlerin çokluk şekillerinden (4) elde edilen kanıt tamamen açık iken diğer başlıklar (1-3) biraz daha tartışmaya açıktır, zira bazılarında kullanılan (*)-z, en azından teorik olarak, başka işlevleri de karşılıyor olabilir. (*)-z’nin müstakil bir morfem olması ise *iki-z ‘ikiz’ ve topluluk adları olan *oguz ve *kirkiz örneklerinde tartışmalı değildir.

Ayrıca (*)-z nin morfolojik durumu ile ilgili dil dışı bir kanıt da bulunmaktadır. *bāngiz ‘yanak’ kelimesin, Udmurt diline *bang* ~ *bam* ~ *ban* ‘yanak’ şeklinde alıntılanan *bāng kelimesinin (*)-z eki almış biçimi olduğu da açıktır (Räsänen 1935: 103). Buna benzer olarak, *köküz göğüs’ *kökü < *kökö teklik kökünün öncül olarak varlığını zorunlu kılar. Bunun da dil dışı karşılığı Moğolcada *kökü < *kökö *kökö/n ‘göğüs, göğüs ucu’, *kökö-‘em-’ örnekleri ile mevcuttur (Ramstedt 1952–1965.II: 225). Bu son örnek diğer birçok Türk-Moğol dilleri benzerliğinde olduğu gibi, muhtemelen Pre-Proto-Moğol dili ile Pre-Proto-Türk dili arasındaki alıntılama ile ilişkilidir; fakat bu özel örnekte alıntılamanın hangi istikamette gerçekleştiğini şu anki bilgilerimizle söylememiz mümkün görünmemektedir.

5. Ortak Türk Dilinde (*)-z ve Bulgar Türkçesinde (*)-r

Aslında Türk dilinde (*)-z'nin çokluk eki işlevine dair kanıtlar o kadar güçlüdür ki bu kanıtların varlığını göz ardı etmek için dil içi ihya metodunun tümünden reddedilmesi gerekir. Fakat bu durumu bir adım öteye giderek kanıtlamak için güvenilir bir karşılaştırma metodu kullanılırsa Ortak Türk dilindeki (*)-z çokluk ekini taşıyan unsurların Bulgar Türkçesinde (*)-r'li karşılıkları olduğunu, bu örneklerin de Çuvaşçada muhafaza edildiği görülür. Örneğin (ikili vücut uzuvları:) *kōō-z = Bulgar Türkçesi *kVr > Çuvaşça kor ~ kur, *tii-z = Bulgar Türkçesi *tir > Çuvaşça cēr, *agi-z 'ağız' = Bulgar Türkçesi *agir > Çuvaşça ś-āvar (EST 1: 81–83), *kōkü-z = Bulgar Türkçesi *kōkür > Çuvaşça kǎgǎr, (genel ad örneği) *yultu-z = Bulgar Türkçesi *yultur > Çuvaşça śǎldǎr; (sayı adları) *iki-z = Bulgar Türkçesi *ikir > Çuvaşça yēgēr, *seki-z = Bulgar Türkçesi *sekkir > Çuvaşça sakkǎr, *tokku-z = Bulgar Türkçesi *tokkur > Çuvaşça tāxxǎr, *otu-z = Bulgar Türkçesi *otur > Çuvaşça vǎdǎr, *yüü-z = Bulgar Türkçesi *yür > Çuvaşça śēr; (şahıs zamirleri:) *bii-z = Bulgar Türkçesi *bir > Çuvaşça e-pir, *sii-z = Bulgar Türkçesi *sir > Çuvaşça e-sir.

Bunların hepsinde 'r'leşme süreci örneklerini görmekteyiz. Bu süreç ıslıklı *s ünsüzünün *r titremlisi ile tamamlayıcı bir değişimi ile birlikte değerlendirildiğinde çok daha iyi izah edilebilir. Hala genel kabul görmese de bu değişimin hangi çevre şartlarında meydana geldiği bilinmekdir ve açıklaması son derece basittir: tüm moraik³ olmayan ya da uzun ses dizilerinden sonra, daha açık bir ifadeyle az iki heceli bir dizilişten (*#(C)V(C)CVs) veya ilk hecedeki uzun ünlüden sonra (*#(C)VVs) gelen *s değişime uğrar (Shcherbak 1970: 84–88). Ortak Türk dilindeki *z, *s'nin benzer çevre şartlarında aldığı biçim olarak görülebilir. *z sesi o dönem için ünsüz paradigmasının yeni bir üyesi olduğundan, ilk başta *s sesi ile olan karşıtlık ilişkisinde alofon olarak mevcut olmuş, sonrasında ise sistemin başka bir yerinde gelişen belki yüzlerce yıllık bir nötrleşme süreci neticesinde fonem değeri kazanmıştır.

Çokluk eki olan (*)-z nin aslı olarak *s'den geldiği çokluk şahıs zamirleri ile de kanıtlanmaktadır. Genel olarak ortak Türk dilinde bu zamirlerin uzun ünlülü olmasına rağmen, (örn. *bii-z: *sii-z) Tofacada bunun karşılığı *bihs* şeklindedir (Rassadin 1978: 255-256); görüldüğü üzere burada gırtlaksızlaşma ile hece sonu sızıcısından önce *h* sesi ortaya çıkmıştır. Bu hadise Sayan Türk dilinde aslı olarak kısa bir ünlünün varlığı anlamına gelmektedir (Shcherbak 1970: 137–138). Dolayısıyla, sonuç olarak ünlünün uzun veya kısa oluşuna göre çokluk kişi zamirlerinin değiştiği gözlemlenir; örneğin *bi-s ~ *bii-s > *biiz : *si-s ~ *sii-s > *siiz. Tofacadan başka diğer Siber Türk dillerinde bu şekilde kısa ünlülü gövdeler olabilir, fakat, Yenisey Türkçesinde olduğu gibi *z ile *s arasında görülen ikincil bir nötrleşme sürecinden dolayı bu durum tam olarak doğrulanamamaktadır (Ayrıca Sibirya Türkçesindeki çokluk ikinci şahsın çokluk eki olarak *-IAr ekiyle *si-ler biçiminde olduğunu ve bunun da aslı şekil bakımından tanılayıcı bir veri sunmadığını akılda tutmak gerekmektedir).

³ Çevirmenin notu: Moraik terimine kaynaklık eden "mora", fonolojide bir hecenin ağırlık, vurgu noktasını belirleyen unsur olarak tanımlanır, bazı dillerde seslerin süresi veya vurgusu gibi nicelikleriyle alakalıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için şu kaynağa bakılabilir: van Oostendorp, Mark (2005), "Mora Theory". Unpublished ms.: p.1-8

Bazı ‘r’ leşen çokluklar, ‘r’leşen diğer birçok unsur gibi, Bulgar Türkçesinden komşu dillere geçmiştir. Bulgar Türkçesinin Orta Asya’nın büyük bölümüne karşı bir dönem baskın konumu ve artış gösteren coğrafik yayılımından dolayı bu unsurlar Moğol, Samoyed ve Macar dilleri gibi farklı dillerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Ortak Türk dili *kopuz kelimesine karşılık gelen Bulgar Türkçesindeki *kopur kelimesi Pre-Proto-Moğol diline *kopur şeklinde geçmiş, bu *kopur şekli de Proto-Moğol dilinde *koxur şeklini almış olmalıdır. Bulgar Türkçesinde *yür şeklinde olan yüz kelimesi Proto-Samoyed diline *yür şeklinde geçmiştir; tabii burada aslî kelimenin bir çokluk şekli olarak değerlendirilmesi tartışmaya açıktır. Bulgar Türkçesindeki *ikir ‘ikiz’ kelimesi Macarcada *ikir* > *ikër* şeklinde yaşamaktadır (Róna-Tas & Berta 2011: 450–452). Son olarak, *oguz topluluk ismi Bulgar Türkçesinde tarihî olarak ‘r’leşmiş şekliyle (ve bundan türeyen başka kelimelerde) *ogur biçimindedir (Golden 2012). Ayrıca ‘r’ ile biten farklı Orta Asya topluluk isimleri de bulunur ve bunların bazılarının Bulgar Türkçesi çokluk şekilleriyle alakalı olduğu düşünülmektedir (Janhunen 2017).

6. Zaman ve Mekânda Çokluk Eki *-s

Pre-Proto-Türk dilinde işlek bir *-s çokluk ekinin varlığı ile ilgili herhangi bir şüphe kalmamış olmalıdır, fakat ekin yapısına dair aydınlatılması gereken birkaç problemin olduğu söylenebilir. Öncelikle bir diş ünsüz olan (*)s [s]’nin birçok ekin bünyesinde bulunduğunu ve aynı zamanda bu ekler arasında sıklıkla çokluk işlevine sahip olanların da yer aldığını belirtmek gerekir (Janhunen 2014: 321–322). (*)-s’nin bir çokluk eki olarak kullanımı ile ilgili tarihi süreçler dilden dile değişiklik gösterse de bölgesel temaslar her zaman göz önüne alınmalıdır. Türk dilinin yakın komşularında çokluk eki olarak (*)-s en az iki dil ailesinde bulunmaktadır: Batı’da Hint-Avrupa ve Doğu’da Moğol dillerinde. Moğol dil ailesinde *-s çokluk gövdelere işaret eder (Poppe 1955: 177–178).

Türk ve Moğol dilleri arasında köken birliği ile ilgili genetik bir ilişkinin varlığına dair herhangi bir kanıt olmamakla birlikte tarihsel süreçte bölgesel teması işaret eden çok fazla kanıt olmasından dolayı, çokluk eki *-s’in bir dil ailesinden diğerine alıntılanmış olması göz ardı edilemez. Aslında *-s çokluk ekini taşıyan unsurların eski Türkçedeki *isbara-s* ~ *išbara-š* örneğindeki gibi Moğolcadan Türkçeye geçtiği iddia edilmiştir (Tekin 1968: 122). Bugünkü bilgilere göre, Moğolcadaki en eski Türkçe ödünçlemeler *-s çokluk ekinin *-r olarak temsil edildiği Bulgar Türkçesine dayanmaktadır ve (yukarıda da ifade edildiği gibi) Bulgar Türkçesinden Moğolcaya bu çokluk ekini taşıyan bazı unsurlar geçmiştir. Dolayısıyla Moğolca *-s çokluk ekinin, eğer daha önceki bir etkileşim dönemini ele almıyorsak, Türkçe *-s nin herhangi bir izini yansıttığı söylenemez. [s] sesinin eklerde yaygın bir şekilde kullanılma özelliğinden dolayı benzerliğin aslında tesadüfî olduğu bir diğer ihtimal olarak düşünülebilir.

Diğer problemlili konu ise Türk dili çokluk ekinin aslî şekli ile ilgilidir. Sadece Türk dilinin kendi içinden elde edilecek verilere dayanarak bu ekin önceden *-s şeklinde olduğunu ve bunun ‘r’leşmiş karşılığının Moğolcaya geçen örneklerin birçoğunda bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat bir istisnai durum olan *iki-s kelimesi, Moğolcada kelime sonunda

açıklanamayan bir ünlü bulunan **ikire* > **ikere* biçimi ile ilişkilendirilmiştir. Bu ünlü kelimenin aslı bir parçası olup Mançucada *ikiri*, Evenkicede *ikire* ve Yakutçada *igire* olarak bulunmaktadır ve hepsi Moğolcadan alıntılanmıştır (Doerfer 1985: 99 no. 290). Bugünkü veriler ışığında Türk dilinde kelime sonunda aslı olarak bulunan ünlülerin sonraki süreçlerde düştüğü, ancak aynı ünlülerin Moğolcaya Bulgar Türkçesinden yapılan ödünçlemelerde muhafaza edildiği bilinmektedir. Bu temelden hareketle Türk dilindeki **iki-s* şeklinin **iki-se* olan daha eski bir şekle dayandığını düşünebiliriz.

Dolayısıyla bu noktada Türk dili çokluk ekinin aslı halinin **-sA* olduğunu, daha sonra Ortak Türk dilinde **-s* > *(*)-z* ve Bulgar Türkçesinde ise **-rA* > *(*)-r* değişimlerinin yaşandığını söylemek mümkündür. Moğolca **ikire* şekli kelime sonu ünlüsünün muhafaza edildiği bir döneme ait Bulgar Türkçesi alıntısı iken sonunda *(*)r* olan diğer şekiller daha sonraki süreçleri temsil ediyor olmalıdır. Erken dönem alıntılarında olması muhtemel başka bir örnek Moğolca **dürü* ‘form, şekil, görünüş’ kelimesidir. Türk dilindeki **yüz* ‘yüz’ kelimesi ile karşıtlandırılan bu unsurun Pre-Proto-Türk dilinde **düü-sV* şeklinde ihya edilebileceği varsayılmaktadır (Ramstedt 1952–1965. I: 113). Bu örnekteki kelime sonu ünlüsünün durumu daha belirsizdir ve mahiyeti Tunguzca veriler ile doğrulanmamıştır (Doerfer 1985: 76 no. 193). Ayrıca Moğolcada **dür-sü/n* şekli mevcuttur ve Mançucadaki *durun* Moğolca **dür* kelimesinin bu dilde aldığı şekil olmalıdır çünkü Mançucaya yapılan tek heceli alıntılarda kelime sonunda *-un* unsurunun türediği bilinmektedir.

**iki-s=*ikire* örneğinin sağladığı veriler üzerinden Türk dili çokluk eki **-s*’nin aslı şekli ile ilgili kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. **-s* in daha eski bir **-sA* şeklinden geldiği ihtimali ise bölgesel karşılaştırmalar bağlamında ilginçtir. Moğolcada çokluk eki *(*)-s*’den başka sıvılar için kullanılan ve topluluk bildiren bir *(*)-s-* eki vardır. Bu ikinci ek Tunguzca **-sA-* ekine hem şekil hem de işlev bakımından denk düşmektedir. Tunguzcada **-sA-* eki benzer şekilde aynı cinsten unsurlar için topluluk eki işleviyle kullanıldığı gibi sonraki süreçlere ait **-sA-l* çokluk ekine de temel oluşturmuştur (Benzing 1956: 69–71). Bunun çok eski zamanlara dayanan bölgesel temasın izleri ile mi yoksa tesadüfî benzerlikler ile mi ilgili bir durum olduğunu söylemek son derece zordur. Her ne olursa olsun, “Altay dilleri” nde ortaklık gösteren temel kelime kadrosu ile ilgili herhangi bir kanıt olmadığı sürece, yanlış çıkarımlar yapmamak için ihtiyatlı olmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Benzing, Johannes (1956), *Die tungusischen Sprachen: Versuch einer vergleichenden Grammatik* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1955. 11). Weisbaden Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, Gerhard (1985), *Mongolo-Tungusica* (Tungusica 3). Weisbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*. Handbuch der Orientalistik VIII.3. Leiden: Brill.

- Fontenoy, Charles (1969), *Le Duel dans les langues sémitiques* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Letters de l'Université de Liège, fasc. CLVVIV). Paris: Société d'Édition "Les Belles Letters".
- Gabain, Annemarie von (1941), *Alttürkische Grammatik* (Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie 15). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Georg, Stefan (1990), Some thoughts on the etymology of the Turkic plural suffix -lar/-ler. In Bernt Brendomen (ed.), *Altaica Osloensia: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, 141-152. Oslo: Universitetsforlaget.
- Golden, Peter (2012), *Oq and Oğur~Oğuz. Turkic Languages* 16. 155-199. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Janhunen, Juha (1996), Prolegomena to a comparative analysis of Mongolic and Tungusic. In Giovanni Stary (ed.), *Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference*, 209-218. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Janhunen, Juha (2013), Personal pronouns in Core Altaic. In Martine Robbeets & H. Kuyckens (eds.), *Shared Grammaticalization: With Special Focus on the Transeurasian Languages*, 216-226. Amsterdam: John Benjamins.
- Janhunen, Juha (2014), Ural-Altaic: The polygenetic origins of nominal morphology in the Transeurasian zone. In Martine Robbeets & Walter Bisang (eds.), *Paradigm Change in the Transeurasian Languages and Beyond* (Studies in Language Compansion Series 161), 311-335. Amsterdam: John Benjamins.
- Janhunen, Juha (2016), Romanizing Written Mongol: Tradition and innovation. *Asia jeminju ui munja* (Gugyeol Hakhoe 20 junyeon gukje haksul daehoe), 91-100. Seoul: Gugyeol Hakhoe.
- Janhunen, Juha (2017), From Tatar to Magyar: Notes on Central Eurasian ethnonyms in -r. In Christopher P. Atwood et al. (eds.), *Festschrift for György Kara on the occasion of his 80th birthday*, Forthcoming.
- Munkácsi, Bernát (1884), A török nyelvág valódi számképzői. *Budenz-Album: Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére*. 304-306. Budapest: Akadémiai könyvkereskedés.
- Poppe, Nicholas (1955), Introduction to Mongolian Comparative Studies (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 110). Helsinki: Finno-Ugrian Society.

- Poppe, Nicholas (1960), *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I: Vergleichende Lautlehre* (Porta Linguarum Orientalium, Neue Serie 4). Weisbaden: Otto Harrassowitz.
- Ramstedt, G. J. (1952-1966), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, vols. I: Lautlehre II: Formenlehre, III: Register. Pentti Aalto (ed.) Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104: 1-3. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- Räsänen, Martti (1935), Türkische lehnwörter in den permischen Sprachen und im tscheremisschen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 23. 103-107. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- Räsänen, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen (Studia Orientalia 21)*. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- Rassadin [Рассадин], В. И. (1978), Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва: Издательство «Наука».
- Róna-Gas, András & Árpád Berta. (2011), *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian, Parts 1–2. Turcologica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Shcherbak [Щербак], А. М. (1970), Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: Издательство «Наука»
- Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic* (Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 69). The Hague: Mouton & Co.

KISALTMALAR

- EDT = Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press, 1972.
- ESR = Макс Фасмер [Max Vasmer]. *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. И. Трубачева*. vols. 1–4, Москва: Издательство «Прогресс», 1964–1973.
- EST = *Этимологический словарь тюркских языков*, vol. 1: Э. В. Севортян (ed.), *Общетюркские и межтюркские основы на гласные*, Москва: «Наука», 1974; vol. 4: Л. С. Левицкая (ed.), *Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”*, Москва: «Наука», 1989; vol. 6: Г. Ф. Благова (ed.), *Общетюркские и межтюркские лексические основы на букву “К”*, Москва: «Индрик», 2000.
- SEO = Elof Hellqvist. *Svensk etymologisk ordbok*, vols. 1–2. Ny omarbetad och utvidgad upplaga, Lund: C. W. K. Gleerups förlag, 1939.